

Een dorp van boeren en vissers

Kwantitatief gebruik van beeldmateriaal als bron voor kledinghistorie

*Fea Lamers-Nieuwenhuis**

Kledinghistorici beginnen zich langzamerhand de waarde van fotografisch materiaal als bron te realiseren.¹ De talrijke mogelijkheden die dit materiaal biedt, zijn echter nog nauwelijks benut. Dit artikel is bedoeld als bijdrage tot de ontsluiting van een bron die zich, naast boedelinventarissen, uitstekend leent voor kwantitatief gebruik. Met behulp van foto's van mannen en vrouwen uit Bunschoten zal getracht worden bepaalde ontwikkelingen in de dracht van deze plaats te traceren voor de periode ca. 1860 - ca. 1940.

1 Inleiding

In de loop van de negentiende eeuw ontstond er belangstelling voor de geschiedenis van de kleding.² Bij de bestudering daarvan werd de lijn van de algemene geschiedenis aangehouden. Dat wil zeggen dat ook de geschiedenis van de kleding een geschiedenis van hoogtepunten werd. Wat men bestudeerde was de kleding van de meest vooraanstaande figuren uit de verschillende tijdperken. Voor de kleding van de gewone man en vrouw, van het 'volk', bestond geen belangstelling.³ Wel was men geïnteresseerd in regionale drachten, die men, paradoxaal genoeg, volksklederdrachten noemde. Men beschouwde ze als de oorspronkelijke, in vrijwel ongewijzigde vorm bewaardgebleven drachten van de verschillende bevolkingsgroepen.⁴

Vanuit deze visie op de kleding is al heel snel het tweesporenbeleid ontstaan waarmee wij vandaag de dag nog geconfronteerd worden. Er ontstond namelijk een scheiding tussen de bestudering van de regionale drachten, en die van de modekleding. De eerste werden studieobject voor volkskundigen, de laatste ging behoren tot het terrein van de kunstgeschiedenis. De kleding van het volk, en de meer alledaagse kleding van de welgestelden, hoorden noch tot het ene, noch tot het andere terrein. Deze kleding werd dus helemaal niet bestudeerd.

Omdat men de regionale drachten beschouwde als oorspronkelijke drachten die niet aan verandering onderhevig waren, was er geen belangstelling voor de historische ontwikkeling. Volkskundigen hielden zich aanvankelijk niet bezig met de historie van verschijnselen, ze beschreven ze alleen, of zochten er verklaringen voor.⁵

Het is vanuit deze scheiding voor de hand liggend, dat op de verschillende terreinen gewerkt werd met verschillende bronnen. Voor de geschiedenis van de modekleding greep de kunsthistoricus uiteraard het eerst naar de bronnen die hem het meest vertrouwd waren, de verschillende soorten beeldmateriaal.⁶ De volkskundigen echter waren met dit materiaal in het geheel niet vertrouwd. Voor

hen was het object zelf bron van studie. Wat de regionale drachten betrof, was dat het totale kostuum. Er werd niet of nauwelijks gekeken naar de opbouw daarvan. Zo kon het gebeuren dat men kostuums die qua vorm en samenstelling vrijwel gelijk waren, in heel verschillende groepen indeelde, al naar gelang van de stam waartoe de drager, naar men meende, behoorde.⁷

Pas in de loop van de twintigste eeuw is men zich er van bewust geworden, dat regionale drachten wel degelijk aan verandering onderhevig waren en zijn. Als gevolg daarvan is langzamerhand het accent bij de bestudering ervan verlegd van beschrijving naar historische ontwikkeling. Vergevoerd is deze ontwikkeling nog niet, zeker niet in Nederland. Nog in het begin van de jaren '50 kon in het enige proefschrift dat in ons land tot nu toe over regionale drachten is verschenen, worden volstaan met een beschrijving van de dracht zoals die in het begin van de negentiende eeuw werd gedragen.⁸

Voor de bestudering van de historische ontwikkeling van regionale drachten zijn verschillende bronnen van belang.

Om te beginnen moet worden vastgesteld of er inderdaad sprake is van een groepsspecifieke dracht. Daarvan moeten de kenmerken worden gedefinieerd. Daarvoor zijn altijd visuele bronnen noodzakelijk. Uit verbale bronnen, zoals boedelinventarissen, valt niets op te maken over de vorm van kledingstukken, zelfs niet over de samenstelling van een kostuum. Het lijkt het meest voor de hand liggend te beginnen bij de dracht zelf, voor zover die nog gedragen wordt. Bij niet meer bestaande drachten moet helaas worden volstaan met afbeeldingen en nog resterende kledingstukken.

Regionale drachten bestaan vrijwel altijd uit kledingonderdelen die in het verleden over een groter gebied verspreid gedragen zijn. In de loop van de tijd hebben ze vaak wel een voor plaats of streek specifieke vorm gekregen. Het is dan ook de eerste taak van de kledinghistoricus, de grondvormen te traceren. Daarna komt het eigenlijke historische onderzoek. Om het ontstaan van een dracht bij benadering te kunnen dateren moet eerst gezocht worden naar de oorsprong van de grondvormen. Er zijn op dit gebied diverse goede studies verschenen, waarin door middel van lijntekeningen de snit van kleding uit verschillende periodes is gegeven.⁹ Sommige onderdelen van een dracht zijn echter nooit als modekleding gedragen. Om van deze kledingstukken de oorsprong te ontdekken is de bestudering van andere visuele bronnen noodzakelijk, zoals tekeningen, gravures, schilderijen en dergelijke. Op het gebruik van dit materiaal zal hier nu niet worden ingegaan.

Vaak zal bij dit onderzoek blijken dat niet alle onderdelen van de dracht even oud zijn. Ook zijn er vaak verschillen in ouderdom tussen mannen- en vrouwen-dracht. Toch is er meestal wel een periode aan te wijzen waarin de dracht haar grondvorm reeds had. Voor Bunschoten, het in dit artikel aan de orde komende dorp, is dit het eerste kwart van de negentiende eeuw. De laatste belangrijke ontwikkeling is de modellering van het in feite achttiende-eeuwse vrouwenjak naar de empiremode geweest. Hierna is de dracht een eigen weg gegaan, die niets meer met die van de meer algemeen gedragen kleding te maken had.

Als met behulp van visuele bronnen de periode van ontstaan van een dracht min of meer is vastgesteld, kunnen boedelinventarissen soms aanvullende informatie geven. Helaas is de informatie die uit deze bron over kleding verkregen kan worden vaak beperkt, althans voor zover het inventarissen uit de negentiende eeuw betreft.¹⁰ Achttiende eeuwse inventarissen zijn vaak wel goed bruikbaar.¹¹

Voor het verder naspeuren van de ontwikkeling die de dracht doormaakte tussen de periode van ontstaan en de eindfase, kunnen visuele bronnen weer van dienst zijn. Naast beeldmateriaal zijn er de realia, de afzonderlijke kledingstukken uit particulier of museaal bezit. Als het om oudere stukken gaat zijn ze eigenlijk alleen als vergelijkingsmateriaal te gebruiken.¹²

Voor nog bestaande drachten is ook de mondelinge informatie van belang. Daarbij is het wel aan te raden alleen informatie te vragen over eigen ervaringen. Zodra het gaat om kennis die bij overlevering is verkregen, is de betrouwbaarheid van de informatie twijfelachtig.¹³

2 Bronnenkritiek

De belangrijkste bron voor de formele ontwikkeling blijft toch het beeldmateriaal. Onder de verschillende soorten nemen foto's een bijzondere plaats in. Voor de bestudering van regionale drachten hebben foto's extra waarde, omdat ze informatie geven over de dracht zoals die gedragen werd tussen ca. 1860 en 1940, de periode waarover op andere wijze nauwelijks informatie te krijgen is. Voor de bestudering van modekleding is uit deze periode voldoende literatuur bekend, in de vorm van modetijdschriften. Toch ziet men langzamerhand ook hier de waarde van de foto in. Foto's tonen immers de kleding zoals die werkelijk gedragen is, en niet zoals die volgens de modetijdschriften gedragen zou moeten zijn. Jan Coppens geeft de volgende definitie: "Een foto is een door tijd en ruimte begrensde projectie van een optisch waarneembaar deel van de ons omringende werkelijkheid; het is een stukje 'ingeblikte' werkelijkheid".¹⁴ Ook Roland Barthes zegt van foto's dat ze de letterlijke werkelijkheid overbrengen.¹⁵ De foto onderscheidt zich hierin van alle andere soorten van beeldmateriaal: "er bestaat geen tekening, hoe nauwkeurig ook, waarvan de weergave niet tot een stijl is geworden".¹⁶

Helemaal zonder gevaar is deze opvatting niet. De valstrik bevindt zich in het karakter van de gefotografeerde werkelijkheid. Rooijackers en Van der Heijden onderscheiden drie aspecten die daarbij van belang zijn: de maker, het afgebeelde en de ontvanger.¹⁷ Zij constateren in de door hen bestudeerde collectie foto's uit het eind van de negentiende eeuw een zekere manipulatie van de werkelijkheid door de makers, vanuit eigen behoefte maar ook ten behoeve van de afnemers. Daarbij staat niet de werkelijkheid van het afgebeelde ter discussie, maar wel de representativiteit voor de in beeld gebrachte samenleving.

Barthes noemt nog andere mogelijkheden om het werkelijkheidsgehalte van foto's te beïnvloeden. Het afgebeelde kan in scène gezet zijn, of er kan trucage zijn toegepast. Ook kan de beschouwer in zijn receptie van de gefotografeerde werkelijkheid beïnvloed worden door diverse toegepaste kunstgrepen. Afgebeelde voor-

werpen kunnen ideeënassociaties oproepen, de pose van een afgebeelde persoon kan hetzelfde doen.¹⁸

De vraag is nu, in hoeverre deze gevaren vermeden kunnen worden bij het kwantitatief gebruik van foto's. Van der Heijden en Rooijackers toonden al aan dat het mogelijk is een verkeerd beeld te krijgen van een bepaalde samenleving doordat fotografen systematisch bepaalde moderniseringën weglieten. Het opgeroepen archaische beeld bleek na vergelijking met andere bronnen, zoals boedelinventarissen, niet juist te zijn. Dit geldt echter alleen als men aanneemt dat de collectie foto's die zij hebben bestudeerd door de makers als representatief zijn beschouwd voor het leven in hun tijd. Onverkort blijft het feit dat zij een deel van de werkelijkheid van hun tijd in beeld hebben gebracht.

Van groot belang is dus, te achterhalen waarvoor collecties foto's als representatief beschouwd kunnen worden. Helaas is vergelijking met andere bronnen, zoals Van der Heijden en Rooijackers gedaan hebben, niet altijd mogelijk. Het tekortschieten van boedelinventarissen wat betreft informatie over kleding kwam reeds ter sprake. Voor de periode ca. 1860 - ca. 1940 is mondelinge informatie over kleding nauwelijks te krijgen. Alleen de laatste twee decennia zijn door nu nog levende personen bewust meegemaakt.

Omdat het bij regionale drachten altijd gaat om groepsgedrag, is het van belang dit gedrag te traceren. Dit is mogelijk wanneer foto's kwantitatief worden gebruikt, zoals dat ook reeds gebeurt met boedelinventarissen. Daarbij moeten bovengenoemde aspecten wel worden meegewogen. De collectie foto's die voor dit artikel is bestudeerd, bestaat voor het grootste deel uit portretfoto's. Het beeld dat daarmee wordt opgeroepen is niet het beeld van de totale dracht. Toch kan ook met deze restrictie de bruikbaarheid van het materiaal worden aangetoond.

Voor het fotomateriaal kan het best een seriële benadering worden gekozen. Het gaat er immers om, een doorgaande ontwikkelingslijn op te sporen. In de eerste plaats kan worden gezocht naar vormontwikkelingen. Wanneer bepaalde gegevens over de afgebeelde personen bekend zijn, zoals het beroep, de leeftijd, de inkomensklasse en eventueel de godsdienstige richting waartoe men behoort, moet het ook mogelijk zijn verbanden te leggen tussen deze gegevens en kleedgedrag. Op die manier vindt het onderzoek van de kledinghistoricus ook een plaats binnen het terrein van de materiële cultuur. Het kwantitatief gebruik van foto's is nog om een andere reden van groot belang. Regionale drachten zijn groepsdrachten. Het stereotiepe beeld van een dracht wordt door foto's gegeven. Ze geven echter ook een ander, tegengesteld aspect weer. Ze bewijzen namelijk dat er van een strikte eenvormigheid bij de dracht nooit sprake is geweest. Altijd zijn er afwijkingen van het stereotiepe beeld te constateren. Verschillende ontwikkelingsfasen bestaan naast elkaar. Stofgebruik van bepaalde onderdelen van de dracht is afhankelijk van de individuele smaak. De verschillende beschrijvingen van regionale drachten, al of niet vergezeld van afbeeldingen, geven nooit deze individuele verschillen aan. Ze tonen alleen het stereotiepe beeld.

Door foto's kwantitatief te gebruiken moet het mogelijk zijn te constateren welke onderdelen van de dracht gedurende langere tijd onveranderlijk zijn, en welke onderdelen speelruimte laten voor individuele inbreng. Het is op deze wijze ook

mogelijk te constateren wanneer echt belangrijke ontwikkelingen van de dracht plaatsvinden, namelijk wanneer de min of meer onveranderlijke onderdelen toch een wijziging ondergaan. Vervolgens kan met behulp van andere bronnen worden nagegaan wat de oorzaak van deze wijzigingen kan zijn.

Naast de reeds genoemde beperkingen ten opzichte van het werkelijkheidsgehalte hebben foto's nog andere tekortkomingen. De oudere foto's zijn niet in kleur. Ze zeggen dus weinig over stofgebruik, alhoewel het vaak wel mogelijk is stoffen te herkennen die nu nog gedragen worden. Dit geldt bijvoorbeeld voor het bedrukte katoen waarvan het Bunschoter vrouwenjak is gemaakt.

Wanneer het om portretfoto's gaat, weten we nooit helemaal zeker in hoeverre men zich fraaier kleepte dan men gewend was. Veel van de Bunschoter vrouwen van wie de portretten zijn bestudeerd dragen een kostuum dat in later jaren alleen nog maar als trouwkostuum werd gedragen. Mondelinge informatie gaf aan, dat dit altijd zo geweest was. Bij de bespreking van de resultaten van het onderzoek zal aangetoond worden dat dit toch vermoedelijk niet zo was. Verder is op portretfoto's altijd alleen maar de voorkant, soms een deel van de zijkant, maar nooit de achterkant van een persoon te zien. Over de achterkant van de kledingstukken kan met behulp van dit materiaal dus niets gezegd worden. En ten slotte tonen foto's altijd de bovenste kledinglaag. Over onderkleding kan dus geen informatie worden verkregen.

Foto's kunnen alleen als bron gebruikt worden als er enige informatie is omtrent de afgebeelde personen. Wanneer men met behulp van foto's een onderzoek wil instellen naar de kleding van de gemiddelde Nederlandse vrouw tijdens de tweede wereldoorlog, zal men er op zijn minst zeker van moeten zijn, dat de gebruikte foto's genomen zijn in Nederland, en wel tussen 1939 en 1946. Naarmate men meer gegevens heeft over de afgebeelde personen, kunnen er meer vragen aan het materiaal worden gesteld.

Tot nu toe is beeldmateriaal nog nauwelijks als kwantitatieve bron gebruikt. De eersten die kleding met behulp van deze bron bestudeerden waren de antropologen Richardson en Kroeber.¹⁹ Door bepaalde standaardonderdelen van vrouwen(avond)-kleding op te meten, ontdekten zij bepaalde ontwikkelingslijnen. De periode die zij bestudeerden liep van 1605 tot 1936, geografisch was hun studieterrein beperkt tot de West-Europa en Noord-Amerika. Zij gebruikten diverse soorten beeldmateriaal: schilderijen, tekeningen, gravures en foto's. Voor de latere periode was er voor elk jaar tenminste één afbeelding, voor de vroegere periode was dit niet mogelijk. De uitkomst van hun onderzoek was, dat een kledingstijl gedurende een groot aantal jaren vrijwel onveranderd blijft, hoewel details van jaar tot jaar kunnen verschillen.

Pas in de jaren '80 werd opnieuw kwantitatief gebruik gemaakt van beeldmateriaal. In Frankrijk bestudeerde Monique Drosson verschillende types handtassen, hun evolutie, en de context waarbinnen ze werden gedragen.²⁰ De Duitse Maria Meyer publiceerde in 1986 haar dissertatie over de kleding op Nederlandse schilderijen uit de Gouden eeuw.²¹ Ook zij werkte kwantitatief, maar kwam daarmee niet veel verder dan de signalering van het al of niet voorkomen van bepaalde typen kragen, mutsen en dergelijke. Zij verwerkte haar gegevens handmatig, net als Richardson en Kroeber. Sinds de intrede van de computer ligt het echter voor de

hand deze te gebruiken bij de verwerking van de gegevens, zoals dat ook, op veel ruimere schaal, gebeurt bij boedelinventarisonderzoek.

De ontwikkeling van de dracht van Bunschoten leent zich uitstekend voor een onderzoek met behulp van fotomateriaal. Op dit moment wordt er door ca. 800 vrouwen de specifieke Bunschoter dracht gedragen. Voor de te bestuderen periode, die loopt van ca. 1860 tot 1940, is een behoorlijke hoeveelheid fotomateriaal beschikbaar, waarvan de namen der afgebeelde personen bekend zijn. Een in 1983 verschenen boek over de genealogie van alle bekende families uit de gemeente is een onschatbare bron van informatie, die normaal gesproken slechts met veel moeite verkregen zou kunnen worden.²² Bovendien kent de autochtone bevolking elkaar nog goed, en weet men veel van elkaars directe voorouders.

Bunschoten is tot na de tweede wereldoorlog een gesloten gemeenschap geweest, met drie duidelijke kernen. Bunschoten zelf had overwegend een boerenbevolking, Spakenburg was het vissersdorp, en de kleine kern Eemdijk, in vroeger eeuwen ook wel Dijkhuizen of Eemschedijk genoemd, had eveneens een boerenbevolking. In de loop van de negentiende eeuw groeide de bevolking van Spakenburg veel sterker dan die van Bunschoten en Eemdijk.²³ Het aandeel van de vissers en de visventers in het totaal van de beroepsbevolking groeide van 36,8 procent in 1850-1859 naar 54,9 procent in 1890-1900.²⁴ Dit zou verband houden met een opbloei van de visserij, die ook de opkomst van een visserselite tot gevolg had.²⁵ Uit inkomensgegevens van 1891 en 1919 blijkt echter dat deze bloei van de visserij maar zeer relatief was.²⁶ In 1891 betaalde 35 procent van de belastingbetalenden in Bunschoten, veelal de gezinshoofden, tien gulden of meer belasting. In Spakenburg was dat slechts zeven procent. Tot deze groep hoorden maar twee vissers, de rest bestond voor het grootste deel uit boeren. In 1919 had in Bunschoten dertig procent van de belastingbetalers een inkomen van f1500,- of meer, in Spakenburg was dat slechts negen procent, ook nu weer voor het merendeel boeren.

Er was dus in financieel opzicht in een deel van de periode waarop de bestudeerde foto's betrekking hebben, een overwicht van de boerenbevolking. Dat gold ook in politiek opzicht. In de tweede helft van de negentiende eeuw hadden slechts vier vissers zitting in de gemeenteraad, tegen 22 boeren.²⁷ Sociaal gezien vormden de boeren een gesloten groep, waartoe men vrijwel niet kon toetreden door huwelijk. Daarbij vormden de meest welgestelden de bovenlaag, mensen die ook weer alleen binnen de eigen groep huwden.²⁸

Omdat het bij een eerste, globale beschouwing van de foto's reeds duidelijk is dat er ook in de bestudeerde periode sprake was van een plaatsgebonden dracht, is het gewenst de ontwikkelingslijnen van die dracht te traceren. Daarbij is 1940 als einddatum gekozen, omdat er voor de periode daarna nog voldoende mondelinge informatie te verkrijgen is. Bovendien is er uit de tweede wereldoorlog een uitvoerige documentatie over de Bunschoter dracht aanwezig in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem. Deze omvat zowel beschrijvingen, tekeningen en stofstalen als foto's. De begindatum van de bestudeerde periode wordt bepaald door het aanwezige materiaal.

De structuur van Bunschoten, zoals die hier is geschetst, geeft aanleiding tot vragen die misschien met behulp van de uitkomsten van het onderzoek beantwoord kunnen worden. Zo'n vraag is bijvoorbeeld, of het verschil in financiële geïmportie zichtbaar is aan de kleding. Dezelfde vragen kunnen gesteld worden voor de sociale verschillen, en de verschillen in beroepsgroep. Op vragen met betrekking tot godsdienstige verschillen kan hier helaas niet worden ingegaan.²⁹

3 Het bronnenmateriaal

Dit artikel is een eerste aanzet tot het kwantitatief verwerken van visuele gegevens. De uitkomsten kunnen nog niet beschouwd worden als definitief, omdat het materiaal nog niet voor alle periodes toereikend was.

De belangrijkste bron voor het onderzoek was de fotocollectie van de gemeente Bunschoten. Daarnaast zijn de foto's uit *Van wee bin jie d'r één* gebruikt. In totaal zijn voor het onderzoek naar de vrouwenkleding 130 foto's gebruikt, voor het onderzoek naar de mannenkleding 114 foto's. Zestig foto's zijn zowel voor de mannen als voor de vrouwen gebruikt. Het betreft portretten van man en vrouw, of van een gezin. Voor de persoonsgegevens is gebruik gemaakt van de informatie die *Van wee bin jie d'r één* geeft, op een enkele uitzondering na. Voor de foto's van na de eerste wereldoorlog moest soms aanvullende mondelinge informatie worden verkregen, omdat in *Van wee bin jie d'r één* gegevens zijn verwerkt tot 1912.

Van de vrouwenfoto's waren er 54 van boerenvrouwen (vrouwen of, indien ongehuwd, dochters van boeren), 51 van vissersvrouwen, en 25 van vrouwen met mannen met andere beroepen. Voor de mannen was de verdeling 54-40-20. De foto's van boerenmannen en -vrouwen zijn dus in de meerderheid. Dit houdt misschien verband met het sociale overwicht van de boeren. In werkelijkheid was de vissersbevolking na 1870 minstens tweemaal zo groot als de boerenbevolking.

Voor het onderzoek naar de mannenkleding is ook nog gebruik gemaakt van inkomensgegevens. Voor de vrouwenkleding was dat binnen het bestek van dit artikel niet mogelijk. Van de gefotografeerde boeren betaalde 67 procent meer dan het gemiddelde aan belasting, van de gefotografeerde vissers slechts acht procent.³⁰

Het grootste probleem bij het gebruik van foto's is de datering. Voor de onderhavige foto's is echter zoveel informatie over de afgebeelde personen beschikbaar, dat de meeste ervan met redelijke zekerheid in een bepaalde periode geplaatst kunnen worden. Ten eerste is er het jaar van overlijden, dat altijd een datum ante quem gebiedt. Dan is er de huwelijksdatum. Veel van de portretfoto's van jonge mensen kunnen beschouwd worden als verlovings- of trouwportretten. Ook als er kinderen op de foto's staan, is een datering redelijk eenvoudig, door de leeftijd van deze kinderen te schatten. Een hulpmiddel daarbij is de kleding, die voor de verschillende leeftijdsfasen steeds anders is.³¹

Naast deze persoonlijke gegevens kan ook de foto zelf informatie verschaffen. Bepaalde typen achtergrond zijn specifiek voor bepaalde perioden, evenals de kleur van de foto, en van het karton waar deze op geplakt is.³² Van een deel van de foto's is de naam van de fotograaf bekend. Aan de hand van het jaar van vestiging en

vertrek of opheffing van de verschillende fotozaken is nog een controle uitgeoefend op de, op andere gronden gedane, datering van de foto's.³³ Hierdoor moest één foto anders gedateerd worden, omdat de fotograaf in het jaar van datering niet werkzaam was.

De datering is gedaan in jaartallen die een veelvoud zijn van vijf. Zo wordt enige speling verkregen. Het jaartal 1915 betekent dat de foto vermoedelijk gemaakt is in de periode 1913-1917. De leeftijd van de afgebeelde personen is ook in veelvouden van vijf gegeven.

Voor de vrouwen zijn de foto's gedateerd tussen 1860 en 1940, voor de mannen tussen 1865 en 1930. Voor de vrouwen levert dit redelijk bruikbaar materiaal op voor de periode 1905-1925, voor de mannen voor de periode 1900-1920. Onder redelijk bruikbaar is te verstaan meer dan tien foto's per periode van vijf jaar. De resultaten zijn echter ook voor de andere jaren verwerkt, omdat op zijn minst een bepaalde tendens zichtbaar zou moeten zijn. Het gaat er hier immers om, geleidelijke ontwikkelingen te traceren. Voor modefoto's is dit anders, daarbij kunnen allerlei aspecten van het kostuum van jaar tot jaar verschillen.

Voor de vrouwenfoto's zijn bepaalde delen van het kostuum opgemeten. Daarbij zijn de verschillende ontwikkelingsfasen tot een aantal standaardtypen teruggebracht. Voor de mannenkleding is alleen aangegeven of een bepaald stuk wel of niet op de foto voorkomt.

Als criterium van bruikbaarheid is aangehouden, dat de gefotografeerde persoon op zijn minst tot beneden de taille zichtbaar moest zijn. Voor de vrouwen geldt ook nog, dat ze minstens voor driekwart frontaal afgebeeld moeten zijn, in verband met de te nemen maten.

4 Ontwikkeling van de Bunschoter dracht 1860-1940

4.1 Vrouwenkleding

Het onderzoek naar de vrouwenkleding valt uiteen in drie delen. Eerst is gezocht naar de formele ontwikkeling van bepaalde onderdelen van de dracht. Daarna is gekeken naar het verdwijnen of verschijnen van bepaalde onderdelen. Ten slotte is onderzocht of er verband kan worden gelegd tussen deze ontwikkelingen, leeftijd en sociale status.

De beginsituatie is de dracht zoals die er rond 1860 uitzag. Daarvoor is het grote klederdrachtenplaatwerk van Bing en Braet von Ueberfeldt geraadpleegd, dat in 1858 uitkwam.³⁴ Dit werk bestaat uit afbeeldingen van drachten uit een groot aantal streken en plaatsen, met bijbehorende beschrijvingen. Hoewel de afbeeldingen als betrouwbaar mogen worden beschouwd, hebben ze weer het nadeel van het stereotiepe beeld. Variaties en verschillen in ontwikkelingsfasen worden niet gegeven. We zullen voor het gemak aannemen dat het merendeel van de vrouwen de dracht zo droeg als Bing en Braet haar afbeeldden. De vrouwendracht bestond uit diverse rokken, een borstrok, halsdoek, kraplap, jak, schort en muts. De muts voor de zondag was van een ander model dan die voor door de week. Het is onduidelijk of het zondagse model ook door vissersvrouwen werd gedragen. Wel zeggen Bing

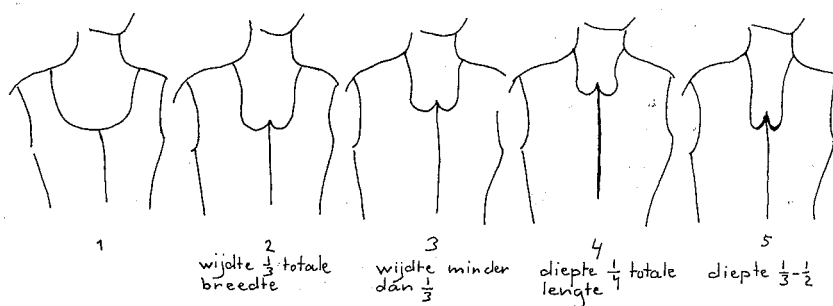
en Braet dat de stoffen die in het vissersdorp Spakenburg werden gebruikt over het algemeen van mindere kwaliteit waren.

4-1-1 De halslijn van het jak

Hoewel de foto's die voor het onderzoek gebruikt zijn voornamelijk portretfoto's zijn, en dus niet de daagse dracht zullen tonen, is er toch voor verschillende onderdelen van de dracht een ontwikkeling waar te nemen. Zo is de halslijn van het jak in de loop der jaren steeds smaller en hoger geworden. Het jak van rond 1860 had nog een lage halsuitsnijding (tabel 1 en figuur 1).

Tabel 1. De evolutie van de halslijn van het jak.
Zie voor de betekenis van de cijfers 1 t/m 4 fig. 1.

<i>Halslijn per periode</i>				
	1	2	3	4
1860	1			
1870	1			
1875	1			
1880	1	5		
1885		1	2	
1890	1		2	
1895		4	5	
1900		1	5	
1905		4	9	
1910			12	1
1915	1	1	7	1
1920		1	3	3
1925				6
1930				1
1935				
1940				

Figuur 1. De ontwikkeling van de halslijn van het jak.
Fase 5 kwam in de periode 1860-1940 niet voor.

In tabel 1 wordt de evolutie weergegeven. Er zijn vijf typen onderscheiden. Het laatste type kwam pas na de tweede wereldoorlog voor, en is hier dus niet van belang.

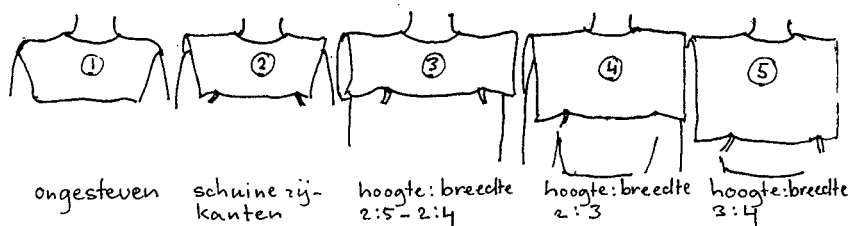
Duidelijke breekpunten zijn de periode 1880-1885 en 1915-1920. De tabel geeft echter ook weer dat verschillende vormen naast elkaar gedragen werden. Dit geldt voor alle onderzochte ontwikkelingen.

4.1.2 De kraplap

De kraplap, die in 1860 nog niet zichtbaar gedragen werd bij het zondagse kostuum, is momenteel het belangrijkste onderdeel van de dracht. In 1860 was hij nog klein en ongesteven. Momenteel is hij stijfgesteven, en bedekt vrijwel het gehele bovenlichaam. De eerste fase, de ongesteven kraplap, komt op de bestudeerde foto's niet voor. Dit geldt ook voor de tweede fase, de licht gesteven kraplap met schuine kanten en de sluiting op de schouder. Dat deze fasen niet op de foto's voorkomen, komt doordat er van voor 1905 geen foto's van vrouwen zonder jak bij zijn. De beide fasen komen wel voor op de platen van Bing en Braet, en op tekeningen van Jan Hoyneck van Papendrecht, uit 1888.³⁵

Tabel 2. Kraplappen. Zie voor de betekenis van de cijfers 3 en 4 fig. 2.

<i>Kraplap per periode</i>		
	3	4
1905	1	
1910	6	
1915	9	
1920	10	2
1925	9	
1930	4	1
1935	1	3
1940		3

Figuur 2. De ontwikkeling van de kraplap.

In tabel 2 zien we dat fase 3 reeds gedragen werd in 1905, en fase 4 pas vanaf 1920. De overgang van fase 2 naar 3 was vrij rigoureu. De kraplap van fase 3 had rechte zijanten, en een split aan de achterkant. Bovendien was hij vrij sterk gesteven. Deze ontwikkeling kon pas plaatshebben als het jak werd weggelaten. We zullen nog zien dat dit pas vanaf 1915 op grotere schaal gebeurde. Het is dus niet verwonderlijk dat de ontwikkeling van fase 3 naar 4 slechts langzaam verliep.

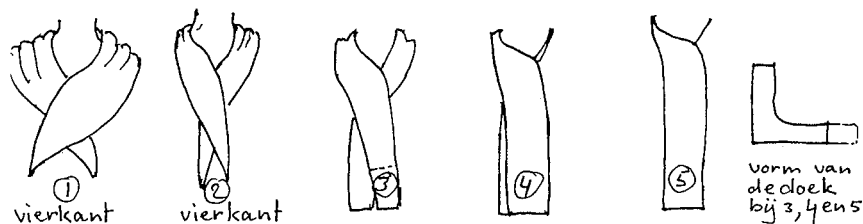
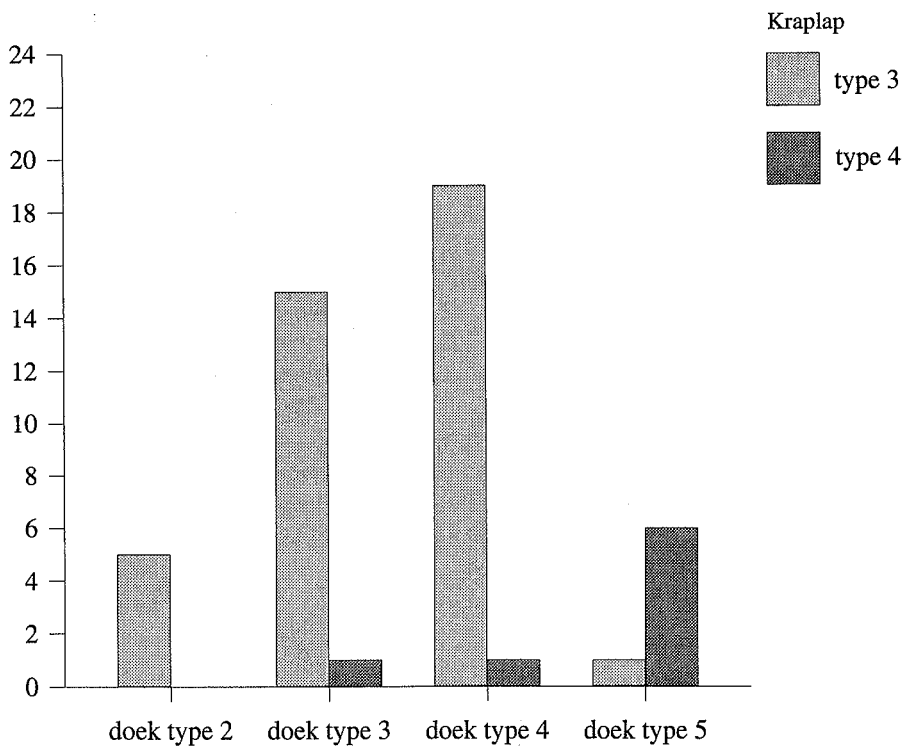
4.1.3 De halsdoek

De evolutie van de halsdoek verliep niet gelijktijdig met die van de kraplap. Terwijl de kraplap lang in dezelfde ontwikkelingsfase bleef, maakte de doek er meerdere door. Daarna stond de ontwikkeling van de doek een tijd stil, terwijl de kraplap evolueerde (tabel 3, figuur 3 en 4). De snellere ontwikkeling hangt misschien samen met de ontwikkeling van de halslijn van het jak. Omdat deze steeds smaller en ondieper werd kon de doek niet meer breeduit over de schouders worden gelegd.

Tabel 3. De ontwikkeling van de rode doek.
Zie voor de betekenis van de cijfers 1 t/m 5 fig. 4.

<i>Halsdoek per periode</i>						
	1	2	3	4	5	rood met jak
1860						1
1870						1
1875						
1880						
1885						
1890						
1895						1
1900						
1905		1				
1910		3	3			
1915		1	4	4		1
1920			6	6		
1925			3	6		4
1930				3	2	
1935				1	3	
1940					3	

Figuur 3. De verschillende combinaties van doek en kraplap. Kraplap type 3 werd gedragen bij doek type 2, 3, 4 en zelfs 5.

Figuur 4. De ontwikkeling van de rode halsdoek.

Vanaf ca. 1910 werd de doek in de vorm geknipt. Vanaf die tijd werd hij steeds rechter en smaller gevouwen, totdat rond 1950 voor- en achterkant van elkaar gescheiden werden.³⁶ Interessant is, te zien dat de doek kleiner werd naarmate de kraplap in omvang toenam.

In 1925 is een andere belangrijke ontwikkeling waar te nemen. Tot die tijd werd bij het (zondagse) jak voornamelijk de witte doek gedragen.³⁷ Maar in 1925 zijn vier vrouwen gefotografeerd die deze witte doek hebben vervangen door een

rode. Dat het hier om de zondagse (winter)dracht gaat kunnen we opmaken uit foto's die rond 1915 gemaakt zijn door Theo Molkenboer.³⁸ Op foto's van ca. 1860 tot 1925 zien we vrijwel alleen de witte doek. Daarna verdwijnt hij geleidelijk, behalve bij het trouw-, rouw- en begrafenis kostuum. Waarschijnlijk is er een verband met het uitlaten van het jak. Bij het kostuum zonder jak werd altijd een rode doek gedragen.

4.1.4 Het jak

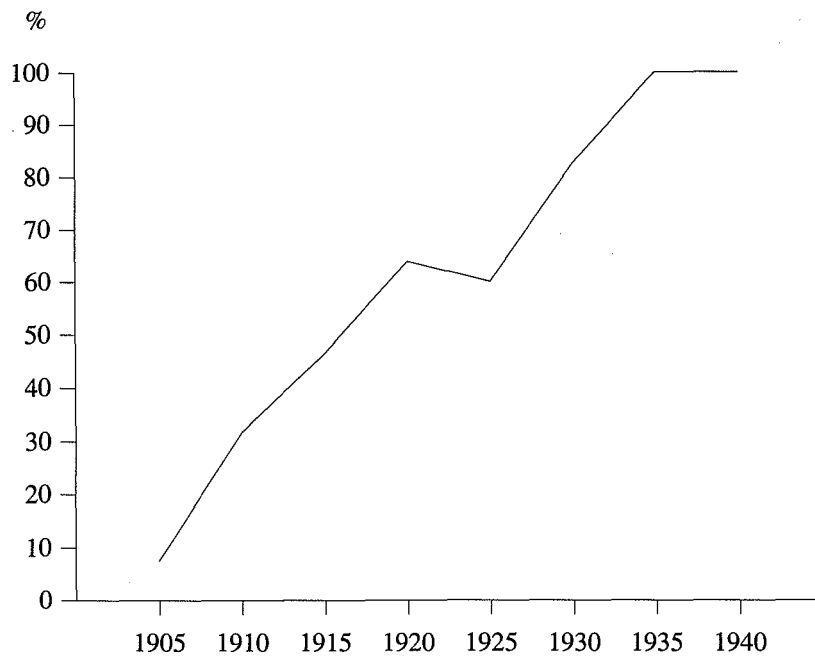
In de beschrijving van Bing en Braet uit 1858 staat dat het jak in Bunschoten als daagse dracht werd gedragen. Alleen bij de werkdracht werd het weggelaten. Tegenwoordig wordt het jak alleen 's winters gedragen, en bij begrafenissen. Het zondagse jak was volgens Bing en Braet van zwarte wol of serge, het daagse jak van bedrukte katoen. Het hedendaagse jak is voornamelijk van bedrukte katoen. Het zwarte jak wordt eigenlijk alleen nog gedragen bij begrafenissen, en door enkele oude weduwen.

Hoewel we weten dat het jak bij de werkdracht werd uitgelaten, zijn er geen foto's van vrouwen zonder jak van de periode voor 1905. De meeste foto's die hier zijn verwerkt zijn portretfoto's, en daarop droeg men natuurlijk geen werkdracht. Toch is er een verschuiving zichtbaar naar het weglaten van het jak (tabel 4, figuur 5).

Tabel 4. Jak per periode.

<i>Jak per periode</i>			
	geen jak	zwart	bedrukt
1860			1
1870			1
1875			1
1880		2	4
1885		1	2
1890		1	2
1895		3	6
1900		1	5
1905	1	4	9
1910	6	1	12
1915	9	3	7
1920	12	3	4
1925	9	2	4
1930	5	1	
1935	4		
1940	4		

Figuur 5. Het weglaten van het jak, in periodes van vijf jaar; 1905 staat voor 1903-1907, etc.

In 1915 werd in de zomer zelfs op zondag geen jak meer gedragen.³⁹ Daarom liet men zich ook op portretten voortaan wel afbeelden zonder jak.

Van het zwarte jak is niet duidelijk of het op alle foto's gedragen is als rouwdracht. Vrouwen die in de rouw waren, droegen fluwelen schoengespen in plaats van zilveren, maar op vijf foto's zien we zilveren gespen bij zwarte jakken.

Een ander teken van rouw was het weglaten van kant aan de bovenmuts. Op twee foto's van vrouwen met zwarte jakken wordt echter duidelijk een kanten muts gedragen. Deze foto's dateren van 1880 en 1885, beide afgebeelde vrouwen zijn van boerenafkomst. Misschien vond in de laatste decennia van de negentiende eeuw de verschuiving in functie plaats van het zwarte jak. Van zondagsdracht werd het rouwdracht, tegenwoordig wordt het vrijwel alleen nog bij begrafenissen gedragen.

Jakken van bedrukte katoen komen voor op 58 foto's. Ze worden nu 's winters nog gedragen, en zijn nog steeds van dezelfde soort katoen gemaakt.

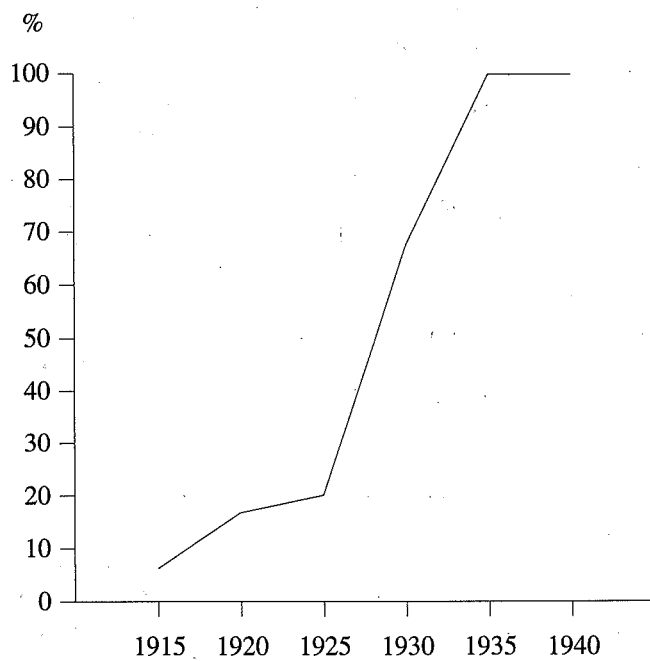
4.1.5 De muts

In de negentiende eeuw werden drie mutsen over elkaar gedragen: een zwarte ondermuts, een witte gebreide of gehaakte tussenmuts en een batisten bovenmuts, die, als men niet in de rouw was, was afgezet met kant. Deze laatste muts wordt tegenwoordig niet meer gedragen. Tabel 5 en figuur 6 tonen de overgang van kanten muts naar gehaakte muts. Na ca. 1930 werd de kanten muts alleen nog gedragen door oude vrouwen, en bij het belijdenis doen, trouwen en begraven.

Tabel 5. De overgang van kanten muts naar gehaakte muts.

<i>Muts per periode</i>		
	gehaakt	kant
1860		1
1870		1
1875		1
1880		6
1885		3
1890		3
1895		9
1900		6
1905		14
1910		19
1915	1	18
1920	3	16
1925	3	12
1930	4	2
1935	4	
1940	4	

Figuur 6. Het weglaten van de bovenmuts, in periodes van vijf jaar.

De kanten muts werd wel gedragen bij het kostuum zonder jak, maar bij het jak werd tot in de jaren '30 nog niet de gehaakte muts gedragen. Kennelijk werd 'zonder jak' eerder geaccepteerd als zondagse dracht dan 'zonder muts'.

4.1.6 Schorten

Op de foto's zijn vijf verschillende typen schorten te zien. Er waren zwarte (zijden) schorten, geruite ('fries'), witte, blauwe en blauwe met een geruit heupstukje (tabel 6).

Tabel 6. Schort per periode.

<i>Schort per periode</i>					
	zwarte zijde	geruit	wit	blauw met geruit stukje	blauw
1860	1				
1870		1			
1875		1			
1880	5	1			
1885	3				
1890	3				
1895	9				
1900	6				
1905	13		1		
1910	12	1	1	5	
1915	9			10	
1920	7			12	
1925	2			13	
1930	1			4	1
1935			1	3	
1940				2	2

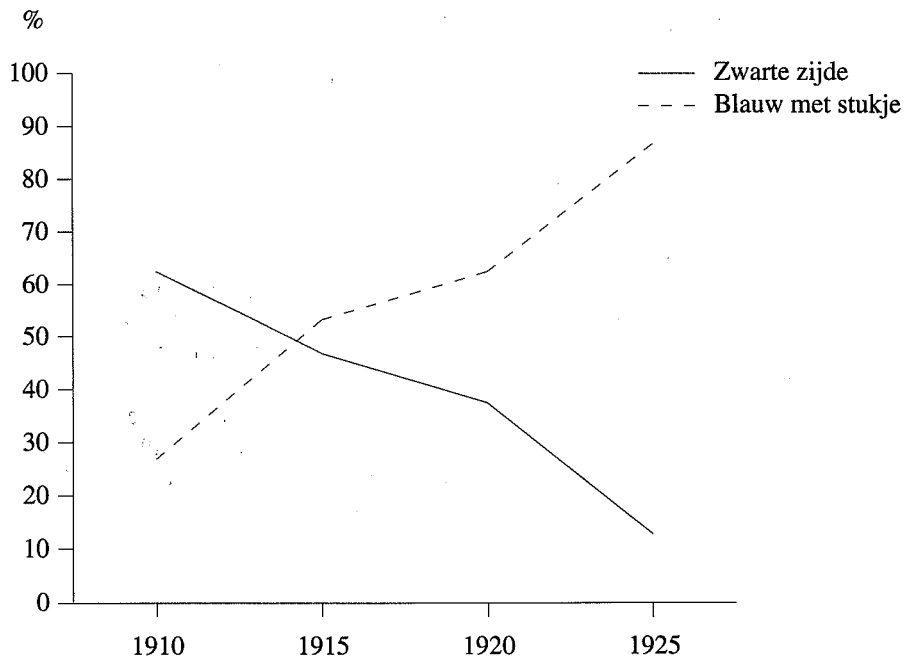
De zwarte schort, gemaakt van zijde of alpaca, wordt tegenwoordig alleen nog gedragen bij begrafenissen. Ook bij het bruidskostuum hoorde een zwarte schort, maar huwelijken in dracht komen niet meer voor, behalve een enkele maal uit nostalgische gevoelens.

Volgens mondelinge overlevering werd de zwarte zijden schort alleen gedragen door bruiden.⁴⁰ Maar op de foto's zien we hem bij vrouwen van alle leeftijden, zelfs bij heel jonge meisjes (tabel 7). Ze worden zowel met zwarte als met bedrukte katoenen jakken gedragen, ook door oudere vrouwen.

Tabel 7. Zwarte schorten naar leeftijd van de draagster.

<i>Zwarte schorten naar leeftijd van de draagster</i>			
Leeftijd	Aantal	Type jak	
		zwart	bedrukt
15	4		4
20	20	1	19
25	11	2	9
30	7	2	5
35	6	3	3
40	2		2
45	6	1	5
50	6	3	3
55	1	1	
60	2	1	1
65	3	3	
70	1	1	
75	1	1	
95	1	1	

Figuur 7. De verdwijning van de zwarte zijden schort en de opkomst van de schort met geruit heupstukje, in periodes van vijf jaar.

De geruite schort komt voor op drie van de vier foto's van voor 1880. In 1910 komt ook een geruite schort voor, maar dit is vermoedelijk een rouwschort. De geruite schorten zijn gedurende een aantal decennia uit de gratie geweest. In de eerste helft van de negentiende eeuw echter waren ze populair, getuige de uit die tijd bewaard gebleven portretten. Dit duurde tot ca. 1870. Toen nam de zwarte zijden schort de functie van de geruite schort over. Op zijn beurt werd de zwarte schort weer verdrongen door de schort met het geruite stukje. Dit gebeurde rond 1915 (figuur 7).

De schort met het geruite stukje werd in het midden van de negentiende eeuw zowel door de week als zondags gedragen. De zondagse schort had een wollen onderstuk, de daagse was geheel van katoen. Op de foto's komt hij pas voor in 1910, maar dan zijn er ook ineens vijf tegelijk. Daarna verdringt hij geleidelijk de zwarte zijden schort.

Naar het schijnt is de zwarte zijden schort gedurende enkele decennia in Bunschoten min of meer een 'mode'artikel geweest. Het zou interessant zijn de rol van de fotografie in dezen te kennen. De Engelse auteur Miles Lambert citeert een advies dat door een fotograaf op de achterzijde van zijn foto's aan de klant werd meegegeven in de jaren '60 van de negentiende eeuw: "Zwarte zijde en satijn is het meest geschikt voor dameskleding."⁴¹

De groeiende populariteit van de schort met geruit stukje valt samen met het weglaten van het jak (tabel 8).

Tabel 8. Verschillende combinaties van schort en jak.

<i>Schort-jak combinatie</i>			
Schort	Jak		
	geen	zwart	bedrukt
zwarte zij geruit		20	51
wit	3		4
met stukje	44	2	3
blauw	3		

4.1.7 Schoenen

Op negentig foto's is het schoeisel van de vrouw te zien. Daarvan tonen er 68 schoenen met grote zilveren gespen, vijftien hebben schoenen met fluwelen gespen, vijf tonen klompen, en twee een ander soort schoenen. Zelfs in 1930 hebben vier van de zes gefotografeerden nog schoenen met zilveren gespen. Maar op de beide foto's van 1940 zien we plotseling een ander soort schoenen. Naar het schijnt raakten in de tussenliggende tien jaar de gespschoenen, die altijd handgemaakt waren, uit de mode. Ze werden vervangen voor fabrieksschoeisel. Dit komt ook

overeen met mondelinge informatie.⁴² Overigens werden schoenen met zilveren gespen alleen op zondag en bij speciale gelegenheden gedragen. Door de week droeg men klompen of mulen.

4-1-8 Sociale en leeftijdsaspecten

Voor de periode 1905-1925 is getracht de invloed van sociale klasse en van leeftijd in beeld te brengen. Wat leeftijd betreft, is onderscheid gemaakt tussen vrouwen jonger dan 28 jaar, en 28 jaar en ouder. De gemiddelde huwelijksleeftijd van de gefotografeerden was 25 jaar. Omdat hier gewerkt is met periodes van vijf jaar, is 28 jaar dus als breekpunt gekozen.

De sociale klasse wordt bepaald door de beroepsgroep waartoe de echtgenoot of de vader van de betreffende vrouw behoorde. Er is alleen gekeken naar het verschil tussen boeren- en vissersvrouwen. Voor de overige beroepen waren de aantallen te klein.

Tabel 9 laat een opvallend verschil zien tussen de oudere en de jongere vrouwen bij de ontwikkeling van de halslijn en de doek. Bij de jongeren bereikte de halslijn van het jak al in 1910 de vierde fase, terwijl pas in 1925 een oudere vrouw deze fase droeg. Bij het weglaten van het jak schijnen oudere vrouwen progressiever geweest te zijn. Veel van de portretten van jongere vrouwen waren echter huwelijksportretten, waardoor het beeld enigszins vertekend kan zijn. De kraplap onderging, zoals we zagen, in deze periode geen grote wijzigingen. Ook bij het weglaten van de bovenmuts namen de jongeren kennelijk het voortouw.

Tabel 9. Kleedgedrag vrouwen jonger dan 28 jaar, en van 28 jaar en ouder in de periode 1905-1929. (Muts 1 = kanten muts, muts 2 = gehaakte muts).

<i>Jonger dan 28 jaar</i>																	
	jak		hals jak					kraplap			doek				muts		
	j	n	1	2	3	4	5	3	4	5	1	2	3	4	1	2	
1905	4			1	3											4	
1910	11	1			10	1		1				1				12	
1915	5	4			4	1		4					2	2	8	1	
1920	4	7			1	3		6	1				1	6	8	3	
1925	5	5				5		5					1	4	7	3	
<i>28 jaar en ouder</i>																	
	jak		hals jak					kraplap			doek				muts		
	j	n	1	2	3	4	5	3	4	5	1	2	3	4	1	2	
1905	9	1		3	6			1				1				10	
1910	2	5			2			5				2	3			7	
1915	5	5	1	2	3			5				1	2	2	10		
1920	3	5		1	2			4	1				5		8		
1925	1	4				1		4					2	2	5		

Tabel 10. Kleedgedrag boeren- en vissersvrouwen in de periode 1905-1929.

<i>Boeren</i>														
	jak		hals jak				kraplap			doek			muts	
	j	n	1	2	3	4	3	4	5	2	3	4	1	2
1905	5			2	3								5	
1910	5	4			4	1	4						9	
1915	6	5		1	4	1	5				2	3	10	1
1920	2	2		1		1	1	1				2	3	1
1925	4	5				4	5				1	4	7	2
<i>Vissers</i>														
	jak		hals jak				kraplap			doek			muts	
	j	n	1	2	3	4	3	4	5	2	3	4	1	2
1905	6	1		2	4		1			1			7	
1910	5	2			5		2			2			7	
1915	4	4	1		3		4			1	2	1	8	
1920	4	4			2	2	4				3	1	8	
1925	1	2				1	2				2		3	

In tabel 10 zien we de ontwikkelingen bij boeren- en vissersvrouwen. Hier zien we dat de boerenvrouwen progressief waren op dezelfde punten als de jonge vrouwen; de ontwikkeling van de halslijn, de doek, en het weglaten van de bovenmuts. Bij controle bleek, dat van de zestien progressieve boerenvrouwen er veertien jonger dan 28 waren. Alle vier de vrouwen die gefotografeerd werden zonder bovenmuts, droegen daarbij fase 4 van de doek. We kunnen dus voorzichtig stellen dat de jonge boerenvrouwen bij de ontwikkeling van de dracht het meest progressief waren. Dit geldt zowel voor vormontwikkelingen als voor het weglaten van een kledingstuk. We zullen nu gaan zien of dit bij de mannen ook het geval was.

4.2 Mannenkleding

Bij de bestudering van de mannenfoto's valt direct op dat er geen sprake is van bepaalde vormontwikkelingen, zoals dat bij de vrouwenkleding het geval was. Hier kan slechts gekeken worden naar het al of niet voorkomen van bepaalde kledingstukken. De nadruk ligt voor de mannenkleding meer op het gedrag van de verschillende beroeps- en inkomensgroepen.

4.2.1 Boeren

De boerenbevolking van Bunschoten leefde voornamelijk in Bunschoten zelf en in Eemdijk. De meest welgestelde boeren hadden hun domicilie in Bunschoten.

Op de foto's 1, 2, 4 en 7 zijn verschillende vormen van kleding te zien die door boeren zijn gedragen. Tabel 11 geeft daarvan de verdeling over de verschillende jaren.

Tabel 11. Boerenkleding per periode.

	buis dicht	buis + vest	buis + gezondh.	boezeroen + vest	linnen wammes	duffelse jas	mode
1865		1					
1870		1					
1875			1				
1880		2	1				
1885	1	1					
1890		2	1				
1895	1					1	
1900	1	5				1	
1905	5				2	1	
1910	2		2	1			
1915	2	2				1	
1920	2	1			1	2	2
1925	1		1	1	1		
1930			1		1		

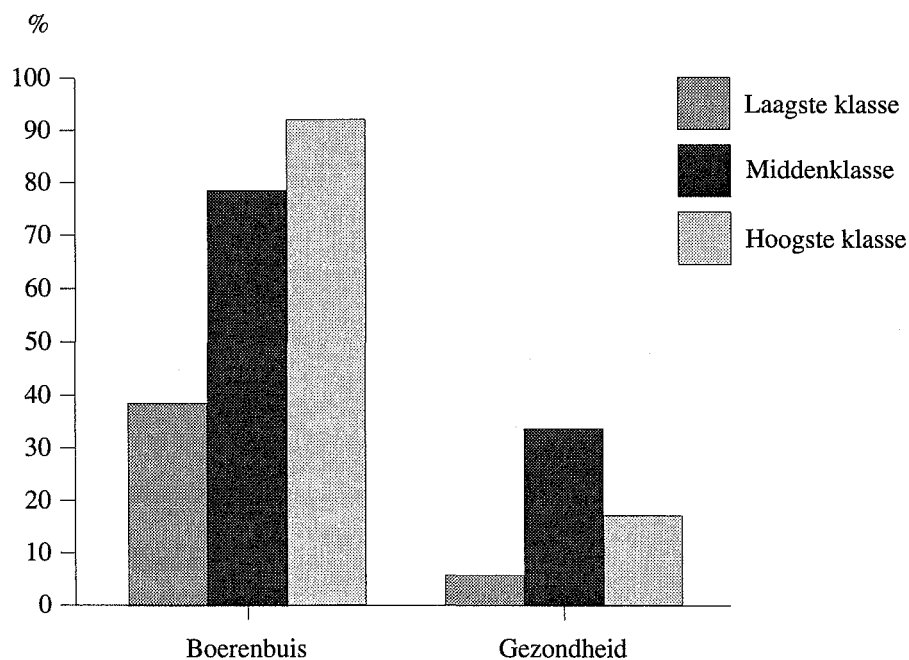
Het is duidelijk, dat binnen de bestudeerde periode met behulp van het hier gebruikte materiaal niet een directe overgang van de regionale dracht naar de algemene mode is te constateren. Wel kon worden vastgesteld, dat de boerendracht in deze periode niet in delen verdween. Door alle boeren die regionale dracht droegen, werden nooit 'vreemde' onderdelen gedragen. Als een pet werd gedragen, was dit altijd de hoge boerenpet. Als een vest (zichtbaar) werd gedragen, was het altijd het boerenvest. Ook werd altijd iets over de boezeroen gedragen, hetzij de gezondheid, hetzij het vest. Opmerkelijk is de rol die de inkomensklasse speelde. Tabel 12 geeft de verdeling van de verschillende kledingvormen naar inkomen.

Tabel 12. Boerenkleding per inkomensklasse. De cijfers in de eerste kolom geven aan hoeveel meer of minder dan het gemiddelde (= 1,0) men aan belasting betaalde.

	buis dicht	buis + vest	buis + gezondh.	boezeroen + vest	linnen wammes	duffelse jas	mode
0,0-0,5				1	2	1	2
0,5-1,0	2	5	1		1	3	
1,0-2,0	1	3	3			1	
2,0-5,0	4	3	5	1	2	1	
>5,0	5	5	2				

Het is opvallend dat het boerenbuis niet werd gedragen door boeren uit de laagste inkomensklasse, althans niet op de bestudeerde foto's. Ook is duidelijk, dat het dichtgeknoopte bus vooral door de meest welgestelden werd gedragen, terwijl het opengedragen bus met gezondheid vooral bij de middenklassen voorkwam. Figuur 8 brengt dit nog eens duidelijker in beeld. Deze uitkomst wijkt af van hetgeen de mondelinge overlevering aangeeft. Volgens deze overlevering zouden het juist de meest welgestelde boeren zijn, die hun gezondheid (met zilveren knopen) zichtbaar droegen.

Figuur 8. Het dragen van het boerenbuis en gezondheid naar inkomensklasse over de hele onderzoeksperiode. De laagste klasse betaalde minder dan het gemiddelde aan belasting, de middenklasse tot 5 x het gemiddelde, de hoogste klasse meer dan 5x het gemiddelde.

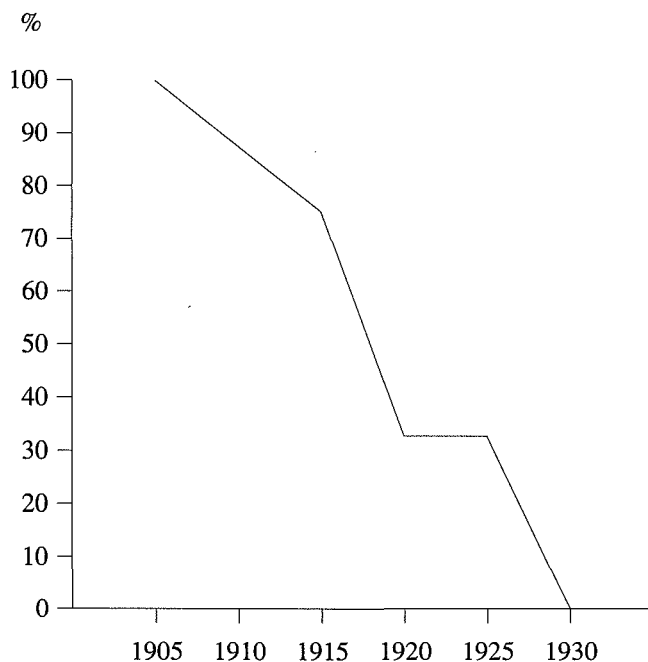
Het lijkt er op dat de boerendracht als geheel werd ervaren als een statussymbool. Frappant is dat een negentiende-eeuwse burgemeester, wiens vader als onderwijzer in Bunschoten was komen wonen, zich kleepte in het boerenbuis! Ook enkele ambachtslieden, die zich qua status thuis voelden bij de boeren, droegen een boerenbuis, zoals bijvoorbeeld mannelijke leden van de familie Dekkers, een familie van timmerlieden en aannemers. Zij trouwden voornamelijk met boerendochters. Ook een smid droeg het boerenbuis.

Voor het dragen van de gezondheid is nog nagegaan, of het verschil maakte tot welke kerkelijke richting men hoorde. Er was in dit opzicht echter geen verband te leggen tussen godsdienst en kleding.

4.2.2 Vissers

Het onderzoek heeft duidelijk gemaakt, dat boeren en vissers inderdaad hun eigen dracht hadden. De enige niet-boeren die met een boerenbuis werden gefotografeerd, waren de burgemeester, een aannemer en een smid. Ook het vissersbaatje was strikt voorbehouden aan de eigen beroepsgroep, hoewel sommige mannen het wel bleven dragen als ze vanuit de visserij overstapten naar een ander beroep.

Figuur 9: Het dragen van het baatje door de vissers, in periodes van vijf jaar.

Bij de vissers is er geen onderscheid naar rang en stand te constateren. Hoewel het baatje na 1930 eigenlijk niet meer werd gedragen (zie figuur 9) zijn er bij de hele groep gefotografeerde vissers maar twee die afwijkende kleding dragen: één draagt er een duffelse jas, één een modekostuum. Beide foto's dateren uit 1920. De vissers vormden ook een veel homogener inkomensgroep dan de boeren. Van de veertig hier bestudeerde mannen betaalde 62 procent minder dan de helft van het gemiddelde belastingbedrag. Slechts vier kwamen net boven het gemiddelde uit.

De vissersdracht verdween wel in delen, dit in tegenstelling tot de boerendracht. Vanaf 1905 is al regelmatig de vilthoed te zien, die de hoge visserspet verving. Deze vilthoed wordt door 35 procent van de vissers gedragen, de pet door slechts vijftien procent. Het lijkt er op dat de pet voor de vissersdracht niet als stereotiep werd beschouwd, zoals dat met de boerenpet wel het geval was. Ook het baatje werd na 1905 steeds vaker weggelaten. Op foto's vanaf dat jaar is steeds vaker de boezeroen het bovenste kledingstuk.

Wat van de vissersdracht uiteindelijk overbleef, de boezeroen en de vilthoed, werd langer gedragen dan de boerendracht. In de tweede wereldoorlog werd deze vorm kennelijk gezien als een volwaardige vissersdracht. Bij een trouwerij van een vissersdochter en -zoon droegen de wederzijdse vaders boezeroen en hoed als bruiloftskostuum. Mondelinge informatie leert dat in deze vorm de vissersdracht ook nu nog niet geheel is uitgestorven.

4.2.3 Andere beroepsgroepen

De boezeroen en de duffelse jas werden ook door andere beroepsuitoefenaars gedragen. De duffelse jas was eigenlijk tot ca. 1910 de derde dracht die er in Bunschoten bestond. Deze dracht is echter niet plaatsgebonden. Op foto's van mannen uit andere delen van het land zien we dit soort jassen ook. Misschien was het stofgebruik wel specifiek voor Bunschoten. Het is helaas niet duidelijk na te gaan of alle duffelse jassen ook echt van duffel waren gemaakt. De foto's bieden daarover geen uitsluitsel. De naam is hier gegeven aan alle jassen die het model hadden van de duffelse jas, zoals die nog in de collectie van de gemeente Bunschoten wordt bewaard.

5 Conclusies

Met behulp van kwantitatieve verwerking van gegevens, verkregen van foto's, kunnen ontwikkelingslijnen van een regionale dracht worden getraceerd. Op deze wijze is duidelijk geworden dat er nooit sprake is van een totaal stereotiepe dracht. Altijd zijn er persoonlijke verschillen in ontwikkelingsfasen, en ook in keuzes van stoffen. Dit toont het grote verschil tussen nog levende drachten en drachten die zijn uitgestorven maar bij bepaalde gelegenheden nog worden gedragen. Deze laatste drachten zijn versteend tot een nooit bestaand hebbend stereotype, ze kennen de vrijheid van het persoonlijk kleedgedrag niet meer. Op zich is het geen bezwaar dergelijke kostuums een bepaalde ceremoniële waarde toe te kennen. Ze mogen echter nooit gebruikt worden als bron van studie voor de oorspronkelijke dracht.

Voor de Bunschoter dracht maakte de kwantitatieve verwerking ook sociale en leeftijdsverschillen zichtbaar. Bij de vrouwen bleek er geen verschil te bestaan tussen de dracht van verschillende sociale groepen. Wel was er verschil in ontwikkeling. De jonge boerenvrouwen namen het voortouw bij het aanbrengen van kleine vernieuwingen. Essentiële veranderingen, zoals het weglaten van het jak, waren wat gelijkmatiger over de sociale groepen verspreid.

Merkwaardig is de tegenstelling in gedrag tussen boerenmannen en -vrouwen. Waren vooral de meer welgestelde boeren tamelijk conservatief ten opzichte van vernieuwingen, de jonge boerenvrouwen namen juist het voortouw. De boerenvrouwendracht was niet een specifiek statussymbool, zoals de mannendracht dat wel was. Boerenvrouwen onderscheidden zich in hun dracht niet van vrouwen uit andere sociale groepen. Misschien konden zij aan het aanbrengen van vernieuwingen status ontleenen, terwijl mannen er alleen maar aan status door konden verliezen.

Bij het trekken van conclusies uit het onderzoek moet steeds een zekere mate van voorzichtigheid in acht worden genomen. Hoewel er hier van manipulatie van het fotografisch materiaal niet echt sprake zal zijn, blijft een zekere vertekening van de in beeld gebrachte werkelijkheid tot de mogelijkheden behoren. Toch verdienen foto's als kwantitatieve bron voor de bestudering van kleding een plaats tussen ander bronnenmateriaal.

Summary

A village of farmers and fishermen. Images as a quantitative source for the history of dress

The development of regional dress in Bunschoten, a community of farmers and fishermen on the border of the former Zuiderzee, is studied by serial examination of photographs, merely portraits. All depicted persons are identified. Combined with available genealogical data and information about their earnings in archival tax lists, context was reconstructed. With this knowledge it was possible to date the photos within five-year periods.

The pictures indicated that there has always been a great morphological variety in any given period. Older forms existed beside new ones. Nowadays, there is a crucial difference between still existing and 'extinct' regional dress. Of the latter, a standardized version, usually of the original sunday- or festive dress, is sometimes worn at certain occasions, whereas the contemporary 'living' dress shows that there is never an exact standardized dress. These fixed stereotypes are therefore unfit for studying regional dress in the past.

Although the basic costume of all female social groups in Bunschoten was alike, there existed certain differences in dressing behaviour according to age and social group (older or younger, and peasant or fisher women). The young farmer females proved to be slightly more progressive in adopting new forms, such as the jacket neckline. The peasants themselves however were rather conservative in their clothing behaviour. Male farmer dress appeared to be a kind of status symbol, with which they did not part step-by-step in a moderate way but only abandoned radically at a rather late stage. The more wealthy the peasants were, the more apt they were to keep wearing their traditional farmer dress. Poor peasants paradoxically were quicker to adopt non-regional dress. Fishermen appeared to be a more homogeneous group with regard to income and dress behaviour. Compared with (poor) farmers they were tardy in adopting fashion dress. They also kept wearing parts of regional dress much longer.

Bijlage

Namen en korte omschrijvingen van kledingstukken

- Baatje: jasje dat vooral door vissers werd gedragen als ze op zee waren (zie afb.5).
- Boerenbuis: jasje dat vooral door boerenmannen werd gedragen (zie afb.1).
- Boezeroen: katoenen of linnen over-hemd, met split op de borst (zie afb.6).
- Doek: katoenen halsdoek van de vrouw (zie afb.2,3,4).
- Duffelse jas: jasje van dikke stof, soms met fluwelen kraag (zie afb.7).
- Gezondheid: mannenkledingstuk, bestaande uit een lap stof die rond het onderste deel van het bovenlichaam werd gedragen. Bij boeren altijd gesloten met zilveren knopen (zie afb.2).
- Kraplap: rechthoekige lap, met uitsparing voor de hals, die over de schouders wordt gedragen (zie afb.4).
- Linnen wammes: jasje van linnen, van ongeveer hetzelfde model als het boerenbuis.

Afb. 1. Boerenzoon, ca. 1910. Hij draagt het boerenvest,
het boerenbuis en de boerenpet. Foto coll. W. de Jong.

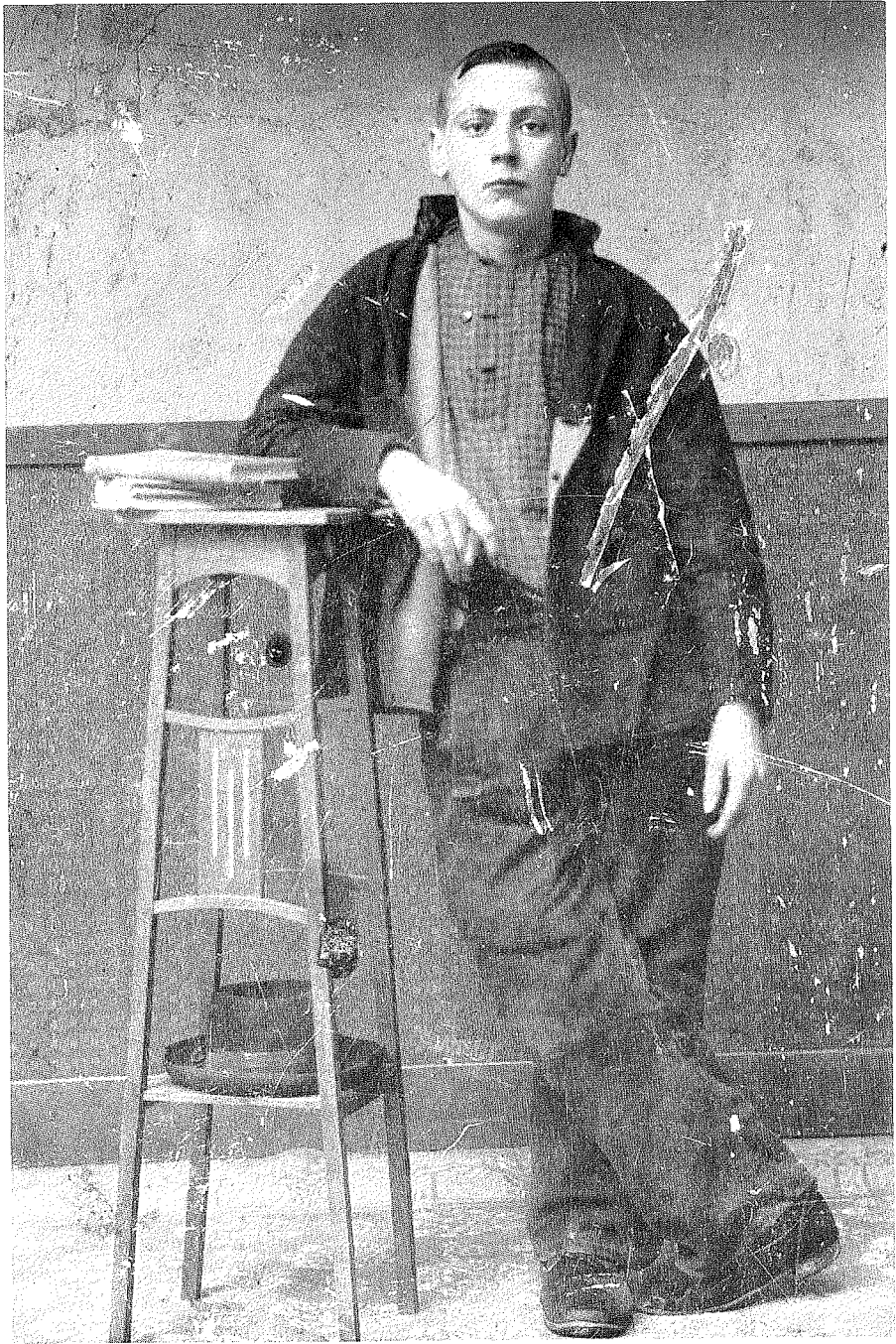
Afb. 2. Boerengezin, ca. 1905. De man draagt het boerenbuis en de gezondheid met zilveren knopen. De vrouwen dragen zwarte zijden schorten. Foto coll. W. de Jong.

Afb. 3. Drie boerendochters, ca. 1915. Alle drie dragen ze schorten met geruite stukjes, en rode halsdoeken. Foto coll. W. de Jong.

Afb. 4. Metselaarsgezin, ca. 1915. De man is niet in Bunschoten geboren. De vrouw draagt geen jak, maar wel een kanten muts. Zij draagt doek type 2 of 3. Foto coll. W. de Jong.

Afb. 5. Visserszoon, ca. 1910. Hij draagt een boezeroen en baatje.
Onder op de tafel ligt zijn vilten hoed. Foto coll. W. de Jong.

Afb. 6. Visser met zontje (l.) en visventer, ca. 1920. Zij dragen alle drie een boezeroen. Foto coll. W. de Jong.

Afb. 7. Boer, ca. 1910. De man draagt een duffelse jas. Hij behoort tot de laagste inkomenscategorie. Foto coll. W. de Jong.

Noten

* Met dank aan Bort Zwaan, Otto Dekkers en Wouter de Jong.

1. Alison Gernsheim, *Victorian and Edwardian fashion. A photographic survey* (New York 1981). Priscilla Harris Dalrymple, *American Victorian costume in early photographs* (New York 1991). Miles Lambert, *Fashion in photographs 1860-1880* (Londen 1991). Sarah Levitt, *Fashion in photographs 1880-1900* (Londen 1992).
2. Zie voor een historisch overzicht Philippe Perrot, 'Pour une histoire des histoires du costume', in: Yves Delaporte (ed.), *Vêtement et sociétés* (Parijs 1983) 349-357.
3. Latere onderzoekers, zoals Van Thienen en Der Kinderen-Besier, schonken bij hun overzicht van de mode wel aandacht aan de volkskleding. Fr.W.S.van Thienen, *Studien zur Kostümgeschichte der Blütezeit Hollands* (Berlijn 1929; diss. Utrecht 1929) en J.H. der Kinderen-Besier, *Mode-metamorphose* (Amsterdam 1933). Van een geheel ander karakter dan deze beide studies is de recente dissertatie van Kitty de Leeuw. Zij heeft zich in het geheel niet beziggehouden met formele ontwikkelingen van kleding, maar beschrijft het kledinggedrag in de negentiende en vroege twintigste eeuw. Daarbij beperkt ze zich uiteraard niet tot modekleding. Zie K.P.C. de Leeuw, *Kleding in Nederland 1813-1920* (Tilburg 1991; diss. Tilburg 1991).
4. Fea Livestro-Nieuwenhuis, *Nationale kleederdrachten* (Zutphen 1987) 21 e.v., en Idem, 'Beknopt overzicht van de geschiedenis van het klederdrachtenonderzoek in Nederland', *Kostuum 5* (1987) 46-49. De regionale drachten werden beschouwd als een verschijnsel dat alleen nog op het platteland bestond. De plattelandscultuur werd ook meer in het algemeen gezien als statisch, onveranderlijk. Zie hierover bijvoorbeeld: Jozada Verrips, 'Volkskunde en antropologie', *Sociodrome 5* (1977) 7-11; Anton Schuurman, 'Tussen stereotype en levensstijl. de ontwikkeling van de plattelandscultuur in de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 104 (1991) 532-547; Cor van der Heijden en Gerard Rooijackers, *Kempische boeren en Vlaamse vissers. Kunstenaars en volkscultuur omstreeks 1885: Victor de Buck en Joseph Gindra* (Eindhoven 1993) 166.
5. Verrips, op.cit., 7.
6. Zie bijv. M.A. Racinet, *Le costume historique* (Parijs 1888), Wolfgang Quincke, *Katechismus der Kostümkunde* (Leipzig 1889) en Max von Boehn, *Die Mode. Menschen und Moden vom Beginn unsrer Zeitrechnung bis zum Ende des neunzehnten Jahrhunderts nach Bildern und Kupfern der Zeit* (8 delen, München 1907-1925). Quincke noemt als bronnen voor de kostuumgeschiedenis bewaard gebleven voorwerpen, beeldmateriaal en literatuur. Tot de bewaard gebleven voorwerpen rekent hij bouwwerken, gedenktekens, wapens, serviesgoed etc., hij heeft het hierbij helemaal niet over bewaard gebleven kledingstukken. Tot het beeldmateriaal rekent hij alle werken van de beeldende kunsten.
7. Livestro-Nieuwenhuis, *Nationale kleederdrachten*, 21. Daar wordt verwezen naar de inleiding van Mr. J.E. van Someren Brand in de catalogus van de tentoonstelling van Nederlandse klederdrachten, gehouden in 1898 ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina. Van Someren Brand stelde dat volkseigen kleding, net als bijvoorbeeld haar- en huidskleur en lichaamsbouw, stamgebonden was. Daarom waren de kostuums in de tentoonstelling ook naar stam geordend. Hierbij werd in het geheel niet gekeken naar formele aspecten van de kleding. Ook J.H. Halbertsma, de nestor van de Friese volkskunde, zocht bijvoorbeeld de oorsprong van het oorijzer, dat hij beschouwde als verbonden met de stam der Friezen, in een Germaanse hoofdring: J.H. Halbertsma, 'De ring van Epe', *Overijselsche Almanak* 1849, 241-302.
8. F.S. Sixma van Heemstra, *De klederdracht van Hindelopen* (diss. Groningen 1950).
9. Zie bijvoorbeeld Janet Arnold, *Patterns of fashion. English women's dresses and their construction c. 1660-1860* (New York 1984); Janet Arnold, *Patterns of fashion. The cut and construction of clothes for men and women c. 1550-1620* (New York 1985); Nancy Bradfield, *Costume in detail* (Londen 1981).
10. Zie hierover ook A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl* (Utrecht 1989; diss. Wageningen 1989) 55. Schuurman constateert een afname van gedetailleerdheid van de beschrijving van kleding in de negentiende eeuw. Zelf heb ik inmiddels ca. vijftig negentiende-eeuwse inventarissen van Bunschoten bestudeerd. Deze vertonen hetzelfde beeld als de door Schuurman gebruikte inventarissen. Rond 1870 is er vrijwel geen sprake meer van een specificatie van kleding. Stoffen en kleuren worden ook al aan het begin van de eeuw vaak niet meer genoemd, zodat nauwelijks kan worden nagegaan of er sprake is van een stereotiepe keus voor bepaalde kledingstukken, een gegeven dat juist voor de bestudering van een regionale dracht van groot belang is.

11. Zie bijv. Thera Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987; diss. Amsterdam 1987) 281 e.v. en Jan van Rijnckeghem, *Eenvoud en raffinement. Een studie van de achttiende-eeuwse kleding in sociaal-economisch perspectief* (Gent 1985).
 12. Een groot probleem bij het gebruiken van realia als bron is het ontbreken van een datering. Hoogst zelden kan van een oud kledingstuk de datum van vervaardiging worden vastgesteld. Ook is vaak moeilijk, of helemaal niet, te achterhalen wanneer en door wie het gedragen is. De registratie van museale collecties laat op dit punt veel te wensen en te raden over. Gelukkig hanteert men tegenwoordig bij het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem bij aanschaf van nieuwe stukken meestal de voorwaarde dat dergelijke gegevens beschikbaar zijn.
 13. Helaas is ook de informatie over eigen ervaringen lang niet altijd betrouwbaar. Bij het verwerken ervan moet de nodige voorzichtigheid worden betracht. Zie ook Jelle Hagen, *Vragen over vroeger. Handleiding voor het maken van historische interviews* (Utrecht 1993) 58 e.v.
 14. Jan Coppens, *De bewogen camera. Protest en propaganda door middel van foto's* (Amsterdam 1982) 11.
 15. Roland Barthes, 'De fotografische boodschap', *Skrien* 92/93 (1979-1980), 44-50. Barthes kent aan de foto twee functies toe, de ene zonder code, het fotografisch analogon, de andere met code, de kunst of de bewerking van de foto. Volgens hem is het fotografisch analogon van alle andere vormen van analogie te onderscheiden door het ontbreken van de code.
 16. *Ibidem*, 45.
 17. Van der Heijden en Rooijackers, op. cit., 165.
 18. Barthes, op.cit., 46.
 19. Jane Richardson and A.L.Kroeber, *Three centuries of women's dress fashions. A quantitative analysis* (Berkeley 1940).
 20. Monique Drosson, 'La notion d'accessoire du costume: l'exemple du sac-à-main', in: Yves Delaporte (ed.), *Vêtement et sociétés* (Parijs 1983) 401-417.
 21. Maria Meyer, *Das Kostüm auf niederländischen Bildern. Zum Modewandel im 17. Jahrhundert* (Münster 1986).
 22. J.H.M.Putman en H.A.Burgman-Feenstra, *Van wee bin jie d'r één. De Bunschoter families van ca. 1600-1912* (Bunschoten 1983). Hierna aangehaald als *Van wee bin jie d'r één*.
 23. In 1830 had Bunschoten 302 inwoners, Spakenburg 457 en Eemdijk 128. In 1870 waren deze aantallen resp. 434, 1065 en 171. Bron: T.Sleurink, *Bunschoten zoals het vroeger was* (Onuitgegeven scriptie H.T.S. Zwolle 1972).
 24. H.M.Wieldraaijer, *Boeren beslissen. Een onderzoek naar de elite in Bunschoten en de macht van de elite in de gemeenteraad tussen 1847 en 1896* (Onuitgegeven scriptie M.O. Geschiedenis, z.j.) 12.
 25. W. Ruizendaal, 'Sociale geschiedenis van Bunschoten', in: J.H.M. Putman en H.A. Burgman-Feenstra (ed.), *Van wee bin jie d'r één*, 34-64 en bijlagen.
 26. Bron: Kohier van den hoofdelijken omslag der gemeente Bunschoten over het jaar 1891, en Kohier van den hoofdelijken omslag naar het geschat inkomen over het dienstjaar 1919. Beide kohieren waren in het Oud-archief der Gemeente Bunschoten onvindbaar, ze waren echter in fotokopie in het bezit van Otto Dekkers, die ze mij ter beschikking stelde.
 27. Wieldraaijer, op. cit., bijlage 3.
 28. In de periode 1876-1900 huwden slechts acht boeren met vissersdochters, tegen 63 die met boeren dochters huwden. Ruizendaal, op.cit., bijlage 2. Van de 25 meest welgestelden uit 1871, allen boeren, waren er dertien gehuwd met een broer of zuster van één der anderen, de anderen waren gehuwd met dochters, nichten of tantes. Bron: Wieldraaijer, op.cit., bijlage 2, en de persoonsgegevens uit *Van wee bin jie d'r één*.
 29. Dit zal wel gedaan worden in mijn proefschrift over de dracht van Bunschoten, dat ik voorbereid. Voor dit proefschrift zal het fotomateriaal ook nog worden uitgebreid.
 30. Voor de inkomensgegevens werd gebruik gemaakt van de reeds geciteerde kohieren uit 1891 en 1919, en van het Kohier van de hoofdelijke omslag uit 1862. Dit was wel aanwezig in het Oud-archief der gemeente Bunschoten. Omdat dit archief niet geordend is kan geen inventarisnummer worden gegeven.
- Om de gegevens uit de verschillende jaren met elkaar te kunnen vergelijken, is eerst het gemiddelde bedrag aan belasting uitgerekend voor de verschillende jaren. Daarna is per persoon uitgerekend hoeveel keer men dit gemiddelde betaalde.

31. Deze regels golden sinds mensenheugenis, tot aan de tijd dat de kinderdracht werd afgeschaft. Zie laarvoor Fea Lamers-Nieuwenhuis, '*...gereet en gekleet naar hun staat*'. *Historie en ontwikkeling van de klederdracht van Bunschoten, Spakenburg en Eemdijk* (Bunschoten 1991) 52 e.v.
32. Zie hiervoor M. van den Dorpel, J.F.Kousemaker en J.W. Zondervan, *Het Nederlandse fotoportret 1860-1915. Een handleiding bij het dateren en bewaren van portretfoto's* ('s-Gravenhage 1989), en *Das Photoalbum 1858-1918 Eine Dokumentation zur Kultur-und Sozialgeschichte* (cat. Münchner Stadtmuseum, München 1975).
33. Voor de Amersfoortse fotografen was de informatie te achterhalen via het bevolkingsregister, en via de gegevens die reeds verzameld zijn door Tilly Du Pui van het Gemeente Archief Amersfoort. Voor andere fotografen werd gebruik gemaakt van Ingeborg Leijerzapf (ed.), *Fotografie in Nederland 1839-1920* ('s-Gravenhage 1978).
34. Valentijn Bing en Jan Braet von Ueberfeldt, *Nederlandsche kleederdragten* (Amsterdam 1858).
35. De tekeningen van Hoynck van Papendrecht zijn aanwezig in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem, inv. nrs. Pr. 10.001-10.004.
36. Zie Lamers-Nieuwenhuis, op. cit., afb. 59.
37. Een vertekening van de werkelijkheid zoals aangegeven door Rooijackers en Van der Heijden is hier mogelijk. Het kostuum waarin vrouwen zich lieten portretteren was zeker niet het daagse kostuum. De witte doek hoorde rond 1860 tot het zondagskostuum. Over een zwart zijden schort vermelden Bing en Braet echter niets, terwijl het meerendeel van de geportretteerde vrouwen zo'n schort draagt. Op de betekenis van deze schort wordt nog nader ingegaan.
38. De foto's bevinden zich in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem, nrs. 22430-22433.
39. Th. Molkenboer, *De Nederlandsche nationale kleederdrachten* (Amsterdam 1917) 29.
40. Ik spreek hier van overlevering, omdat de informatie niet is verkregen van mensen die zelf op een foto zijn afgebeeld. Sinds mensenheugenis, d.w.z. vanaf ca. 1925-1930, is de zwarte zijden schort inderdaad alleen maar gedragen bij het bruids- en begrafenis-kostuum.
41. Miles Lambert, *Fashion in photographs*, 12.
42. Voor mijn boek over de Bunschoter dracht heb ik met een aantal vrouwen in diverse leeftijds-categorieën gesproken. De oudste vrouwen hebben zelf het verdwijnen van de gespschoen meegemaakt.